

**აფხაზეთის სამთავრო სახლის წერილობითი
მემკვიდრეობა XIX საუკუნეში
(საბუთები, ეპისტოლარული მემკვიდრეობა, ეპიტაფიები)**

**The Written Legacy of the Abkhazian Princely House
in the 19th Century: A Study of Documents and
Epistolary Heritage**

ლია ახალაძე

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, თბილისი

Lia Akhaladze
Sokhumi State University
Georgia, Tbilisi

ABSTRACT

The exploration and reevaluation of the written legacy of the princely house of Abkhazia in the 19th century hold considerable importance within the Georgian-Abkhazian scientific historiographical discourse. During this era, the primary language of Abkhazian culture and education was Georgian, a fact substantiated by historical documents and artifacts. Of particular interest are the official documents, epistolary heritage, and epigraphic monuments associated with the Sharvashidze family, representatives of the Abkhaz princely house. These three groups of historical sources, which encompass official documents, family correspondence, political letters, and various written materials, are predominantly written in Georgian.

This paper focuses on the study and analysis of official historical documents attributed to Kelesh-Bey Sharvashidze, Giorgi (Safar-Bey) Sharvashidze, and Mikheil Sharvashidze. The examination emphasizes the language of the documents, writing styles, textual editing practices, signatures, and other relevant aspects. Notably, these documents adhere to the diplomatic norms of medieval Georgia, employing various diplomatic terms developed in the Georgian kingdoms of the late Middle Ages. They also feature specific appellations characteristic of the Georgian literary language, traditional forms of prayer, and other linguistic elements. It is evident that these documents were not authored by individuals or groups with an „other“ identity; instead, the Georgian language serves as the language of their inner world and their sense of self, evident in every sentence.

The epistolary heritage, preserved and published in the Mikheil Sharvashidze Foundation at the National Archives of Georgia, can be categorized into three

groups: 1) Georgian-language letters with Russian translations provided by official authorities, 2) Russian-language letters sent to the author in Georgian and subsequently translated from Georgian to Russian (though the originals are not extant), and 3) letters composed by the author in Russian and sent to the addressees. Notably, the third group comprises the fewest number of letters.

The third group of epigraphic material within the written heritage of the Sharvashidze feudal house encompasses construction and memorial inscriptions, primarily in the form of epitaphs. Grave decoration and the carving of epitaphs are integral aspects of the culture of numerous countries, directly linked to societal traditions, attitudes towards the deceased, and death in general. As a manifestation of philosophical aesthetics concerning life and death, epitaphs hold distinct value as artifacts representing the mentality and cultural identity of individuals within their traditional context. The language, script, content, and attitudes toward death reflected in tombstone epitaphs provide clear indications of diverse cultures and identities. The epitaphs of the last prince of Abkhazia, his wife, and Abkhaz dignitaries serve as significant guardians of cultural identity within our symbolism-laden world.

The examined material confirms that the language of the historical documents, letters, and inscriptions, as well as how they are composed and the traditions observed in writing epitaphs, is unequivocally Georgian. For the authors of these texts, Georgian serves not only as a language of culture but also as the language of their inner world, allowing them to convey their thoughts and feelings metaphorically. These materials unintentionally manifest collective historical memory and cultural identity, solidifying the Abkhaz princely house's written monuments as a treasure trove of inherited collective knowledge preserved in the Georgian language, employing Georgian script and diverse traditional methods of transmission and embellishment.

საკვანძო სიტყვები: აფხაზეთის წერილობითი მემკვიდრეობა XIX საუკუნეში, შარვაშიძეების ეპისტოლარული მემკვიდრეობა, აფხაზეთის ეპიგრაფიკული ძეგლები.

Keywords: Written heritage of Abkhazia in the 19th century, Epistolary heritage of the Sharvashidzes, Epigraphic monuments of Abkhazia.

XIX საუკუნის აფხაზეთის სამთავრო სახლის წერილობითი მემკვიდრეობის შესწავლა და აქტუალიზაცია განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ქართულ-აფხაზურ სამეცნიერო ისტორიოგრაფიულ დისკურსში. ამ ეპოქის აფხაზეთის კულტურისა და განათლების ძირითადი ენა ქართულია, რასაც ისტორიული დოკუმენტები და არტეფაქტები ადასტურებენ. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ აფხაზეთის სამთავრო სახლის – შარვაშიძეთა საგვარეულოს წარმომადგენელთა ოფიციალური საბუთები, ეპისტოლარული მემკვიდრეობა და ეპიგრაფიკული

ძეგლები. სამივე ჯგუფის საისტორიო წყარო, რომელშიც ოფიციალურ დოკუმენტებთან ერთად შედის საოჯახო მიმოწერა, პოლიტიკური ხასიათის წერილები და სხვა სახის წერილობითი მასალა, მცირე გამონაკლისის გარდა, ქართულ ენაზეა დაწერილი.

მთავართა მიერ გაცემული ისტორიული საბუთებიდან ყურადღებას იქცევს ქელეშ-ბეი შარვაშიძის (XVIII ს. 80-იანი წლები – 1808 წწ.) 1806 წლის 20 მაისით დათარიღებული ორი ქართულენოვანი დოკუმენტი, რომლებიც რამდენიმე საინტერესო ცნობას გვაწვდიან. პირველი დოკუმენტი მიმართულია სამეგრელოს მთავრის გრიგოლ დადიანის ქვრივის – ნინო ბაგრატიონ-დადიანისადმი: „ესე მტკიცე ხელის-წერილი მოგართვი თქვენ, ბატონს, საქართველოს მეფის ასულს, დედოფალს ნინოს და თქვენს ძეს დადიანს ლევანს, მე შარვაშიძე ქელეშ აჰმად-ბეგმან, – ასე რომ ჩვენსა და თქვენს შუა ცუდის კაცის ენით გულ-ძვირობა მოხდა და შეგულძვირებული ვიყავით და ისევ გარიგება ვინებეთ, ღენერალ-მაიორის რიქხოფისა და უფლის პოდპოლკოვნიკის ტარასოვის შუამავლობით გავრიგდით, ასე რომ თქვენ თუ ჩვენს დასამდაბლებელ საქმეშიდ არ შეხვიდეთ, ჩვენ შენი კარგის მდომი ვიქმნეთ და თქვენს საზიანოსა და დასამდაბლებელს საქმეშიდ არ შევიდეთ და არც შემეძლოს; შენი კარგის მდომი ვიქმნე და შენი მტრის მტერი ვიქმნე, მოყვარისა მოყვარე ვიქმნე. არის ამის მოწამე ღენერალ - მაიორი რიქხოფი, პოდპოლკოვნიკი ტარასოვი, თავადი პარუთჩიკი სტეფანე მელიქის-ძე, თავადი პრაპორჩიკი ადილ-ბეგ. თუ ამ წერილზედ გარდავხდე და გავმტყუნდე, ღენერალ-მაიორმა რიქხოფმა მოიკითხოს როგორც რიგი არის და იმისი პასუხის გამცემი მე ვიყო. მაისი 3 დღესა, ჩყვ წელსა. - ციხესა ანაკლიასა“ (Акты 1869: 189).

ქელეშ-ბეი შარვაშიძის მეორე საბუთი აწესრიგებს ვასალურ ურთიერთობებს საკუთარ ძმისშვილთან, რომელიც „შეგულძვირებული“ ყოფილა ბიძასთან და მან შესარიგებლად სამეგრელოს დედოფალსა და გენერალ რიქხოფს მიმართა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ესე ხელისწერილს გაძლევ შენ ჩემს ძმისწულს ბექირ-ბეგის შვილს სოსრან-ბეგს, ასე რომ მე და შენ შევგულძვირდით და გენერალ-მაიორს რიქხოფს და ბატონ დედოფალს ეახელი; აწ, ამათმან უგანათლებულესობამ იწება ჩვენი და შენი გარიგება და თავათ დედოფალი მოზრძანდა, ღენერალის მაგიერი კაცი პოდპოლკოვნიკი მოვიდა და გაგვარიგეს, ასე რომ რაც მამაშენს ბექირ-ბეგს ადგილ-მამული ყმა და მოსამსახურე ყავდა, ან რაც ქონდა, სრულათ ოთხივე ძმებისათვის მოგვიცემია მამიშენისეული ადგილ-მამული; კიდევ როგორც რიგი არის ბატონყმობისა, ისე თავის ყმა იმსახურე და შენდა ნებათ გყვანდეს, და ჩემდა არც სიკვდილით, არც დაჭერით, არც კაცის შეჩენილობით ფიქრი არ გქონდეს, თუ ცხადათ შენგან ვნება არა გამოცხადდეს რა. ესე წიგნი ჩემგან შენ არას დროს არ მოგეშალოს, თავათ ამის თავდები პოტპოლკოვნიკი ტარასოვი, და თუ ამას გარდავხდე ღენერალს რიხხოფის პასუხის გამცემი მე ვიყო. ამისი მოწმე თავადი მელიქოვი, პარუთჩიკი სტეფანე. მაისი 3 დღესა ჩყვ წელსა. ციხესა ანაკლიასა“ (Акты 1869: 190).

ორივე საბუთი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით რამდენიმე მიმართულებით იქცევს ყურადღებას: 1. დამოკიდებულება სამეგრელოს ფაქტობრივი მმართველის ნინო დადიან-ბაგრატიონისა და ზოგადად ბაგრატიონებისადმი; 2. რუსი მოხელეების შუამავლობა და ჩართულობა სამთავროს საშინაო საქმეების მოგვარებაში; 3. ურთიერთობები ვასალსა და სიუზერენს შორის – „ბატონისა“ და „ყმის“ ურთიერთობების პრობლემა; 4. მამულის მემკვიდრეობის საკითხი XIX ს. დამდეგის აფხაზეთში; 5. სამთავროს ოფიციალური სამუშაო ენა როგორც საგარეო, ასევე საშინაო საკითხების მოწესრიგებისას და კულტურული იდენტობის პრობლემა; 6. მთავრის მიერ გაცემული დოკუმენტის დიპლომატიკური ნორმები, მისი სახელდება და მრავალი სხვა. ამ ეტაპზე ჩვენთვის საინტერესოა ბოლო ორი საკითხი.

ორივე საბუთიდან ღიად ჩანს, რომ აფხაზეთის სამთავროს ოფიციალური სამუშაო ენა ქართულია და სამართლებრივი შინაარსის დოკუმენტების შედგენა როგორც საგარეო საკითხების მოწესრიგებისას, ასევე შიდა მოხმარებისთვის – ხელქვეითებისა და ვასალებისთვის – ქართულ ენაზე მიმდინარეობს. საბუთების შედგენისას შარვაშიძეთა სამთავრო სახლი ზედმიწევნით იცავს ქართული ისტორიული საბუთების შედგენის მრავალსაუკუნოვან ტრადიციას – იცნობს და იყენებს ძველი ქართული დიპლომატიკის აღიარებულ წესებსა და ნორმებს, განარჩევს სხვადასხვა ქართულ დიპლომატიკურ ტერმინებს, აძლევს მას მტკიცებით ფორმას და ა. შ. კულტურული იდენტობის თვალსაზრისით, ეს საბუთები ქართული ისტორიული დოკუმენტების ერთი ნაწილია.

ქელემ-ბეი შარვაშიძის მეორე დოკუმენტის განხილვისას, ზურაბ პაპასქირმა სამართლიანად მიიჩნია, რომ იგი შედგენილია შუა საუკუნეების საქართველოში გამომუშავებული დიპლომატიკური ნორმების მიხედვით და წარმოადგენს ხელწერილს (პაპასქირი 2016: 413).

საბუთი, მართლაც, შუა საუკუნეების ქართული დიპლომატიკის მთელი რიგი ნორმების დაცვითაა შესრულებული, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს მხოლოდ „ხელწერილი“, რადგან მასში მამულის გადაცემის იურიდიული აქტია ასახული და უნდა მივიჩნიოთ მამულის ბოძების/დამტკიცების დოკუმენტად. რაც შეეხება დიპლომატიკურ ტერმინს „ხელწერილი“, ყურადღებას იქცევს დოკუმენტში მისი ფიქსაცია. სიტყვები „ხელი“ და „წერილი“ წარმოდგენილია დეფისით, ცალ-ცალკე, ე.ი. დოკუმენტი არ არის ჩვეულებრივი „ხელწერილი“ და იგი „ხელით ნაწერი“, „ხელით ნაწერი წიგნის“ მნიშვნელობით გამოყენებული ტერმინია. ამ მოსაზრებას ასაბუთებს ტექსტის მომდევნო სტრიქონებში წარმოდგენილი სიტყვები, როცა ქელემ-ბეი წერს: „ესე წიგნი ჩემგან შენ არას დროს არ მოგეშალოს“, ანუ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ძველ საქართველოში საბუთის აღმნიშვნელ ტერმინ „წიგნის“ გამოყენებასთან და სიტყვა „ხელწერილი“ ჩანს, როგორც

„წიგნის“¹ უფლებამონაცვლე დიპლომატიკური ტერმინი. ცხადია, მასში უფრო ფართო მნიშვნელობა დევს, ვიდრე „ხელწერილის“ ჩველებრივი თანამედროვე გაგებაა. დოკუმენტში წარმოდგენილი ტერმინის – „ხელწერილის“ სახით საქმე გვაქვს გვიანი შუა საუკუნეების ქართულ სამეფო-სამთავროებში შემუშავებული მრავალფეროვანი დიპლომატიკური ტერმინებიდან ერთ-ერთის გამოყენებასთან. „ხელწერილი“ როგორც წიგნი გამოყენებულია სხვა ისტორიულ დოკუმენტებშიც (ახალაძე 2021: 48).

ქელემ-ზეის მიერ გაცემული საბუთები ფასდაუდებელ ინფორმაციას ინახავს აფხაზეთში სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობების, მამულის ბოძებისა და წყალობის, საკუთრების უფლების შესწავლის თვალსაზრისით. გაცემული დოკუმენტით, ავტორი „ბექირ-ბეგის შვილს სოსრან-ბეგს“ იურიდიულად უკანონებს მამულებს, ამავე დროს დასტურდება, რომ ქვეშევრდომებთან მთავრის კომუნიკაციის ოფიციალური ენა ქართულია.

ასეთივე მნიშვნელობა აქვს გიორგი (საფარ-ბეი) შარვაშიძის (1808-1821) „სათხოვარ პუნქტებს“, რომელიც ქართულ ენაზეა შედგენილი და შვიდი პუნქტისგან შედგება. გიორგი (საფარ-ბეი) შარვაშიძის „სათხოვარი პუნქტების“ მიზანი იგივე იყო, რასაც სხვა ქართული სამეფო-სამთავროების მეფე-მთავრები ითხოვდნენ რუსეთის იმპერატორისგან: „რათა ვიყო მე მთავრად და გამგებლად ქვეყნისა ჩემისა და აგრეთვე მე ჩემი და ძის ძენი საუკუნოდ იყვნენ აღუხოცელ მთავრობისაგან და მპყრობელობისა სამკვიდროს სამფლობელოთა მოწყალებით ესრედ“ (ლეკიშვილი 1989, №26).² საბუთს ხელს აწერენ გიორგი შარვაშიძე და თულა შარვაშიძე, ხოლო ბოლოს მიწერილია: „ხელს ვაწერთ და ვამოწმებთ წერილსა ამას თავადნი აფხაზეთისანი“. საბუთი დათარიღებულია 1808 წლის 12 აგვისტოთი და ერთმნიშვნელოვნად მიუთითებს, კოლექტიური ისტორიული მეხსიერებითა და კულტურული იდენტობით რომელ სამყაროს ეკუთვნის „თავადნი აფხაზეთისანი“. ამ სამყაროსადმი თავის კუთვნილებას ღიად ადასტურებს აფხაზი წარჩინებულის ალექსანდრე შარვაშიძის ცნობილი სიტყვები: „Я не афхазский, а грузинский князь“ (ბერძენიშვილი 1990: 611).

სამწუხაროდ, ისტორიამ გვიჩვენა, რომ გიორგი (საფარ-ბეი) შარვაშიძის და სხვა ქართული სამეფო-სამთავროების მესვეურთა „სათხოვარი პუნქტები“ დროებითი, ნდობის მოპოვების მიზნით შექმნილი დოკუმენტები იყო და რუსეთის იმპერიას გათვლილი ჰქონდა კონკრეტულ ისტორიულ პერსპექტივაზე, რომლის შედეგად 1801-1867 წლებში ყველა ქართული სამეფო-სამთავრო იმპერიის მიერ გაუქმებულ იქნა (ახალაძე 2021: 49).

გიორგი (საფარ-ბეი) შარვაშიძის „სათხოვარი პუნქტები“ შინაარსზე მეტად სხვა მხრივ არის საინტერესო. ყურადღებას იქცევს დოკუმენტის ენა,

¹ ძველ ქართულ დიპლომატიკაში ტერმინი „წიგნი“ მკვიდრდება XV საუკუნიდან და ყველაზე გავრცელებული ტერმინია XVI-XVIII სს-ის ქართულ საბუთებში (შოშიაშვილი 1984: 9).

² ს. ლეკიშვილის ცნობით, „ქართულ ენაზე შედგენილი ამ „სათხოვარი პუნქტების“ ორიგინალი (ეტრათი, ზომით 5040), დაცულია რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს გრაფ. ნ. პ. რუმიანცევის პირად საარქივო ფონდში. ამ დოკუმენტის რუსული თარგმანის ბეჭდური, უთარიღო ვარიანტი გამოქვეყნებულია დოკუმენტების კრებულში (Акты 1869: 209). იქვე მითითებულია, რომ ეს არის ძველი თარგმანი.

დამწერლობა, ხელმოწერები და გამართული ტექსტი, რომელშიც დაცულია XIX საუკუნის დასაწყისის ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, სპეციფიკური მიმართვები, უფლისადმი ლოცვის ტრადიციული ფორმები და ა.შ. ეს არ არის „სხვა“ იდენტობის მატარებელი ადამიანის ან ადამიანთა ჯგუფის შედგენილი დოკუმენტი. მისი ავტორისთვის ქართული შინაგანი სამყაროს, საკუთარი „მე“-ს ენაა, რაც საბუთის თითოეულ წინადადებაში იგრძნობა: „სარწმუნოებითა ჩვენი, რომელიც იყვნენ წინაპარნი ჩვენი“, „ინებოს მოწყალებით მოხედვა ჩვენი სახიერებისაგან მისის იმპერატორებითა დიდებულებს“, „ვექმნები მორჩილ საქართველოსა უპირატეს მმართველისა ერთგულთა და სარწმუნოთა მონათა და ყმათა ჩემთათანა...“. ჩანს, ტექსტის ავტორისთვის ქართული მხოლოდ კულტურის ენა არ არის, ეს მისი შინაგანი სამყაროს ენაცაა, რომლითაც ასე ხატოვნად ცდილობს საკუთარი სათქმელის გადმოცემას. ისევე როგორც ზემოთ მოხმობილ საბუთებში, აქაც ეს არის საბუთის ავტორის მიერ საკუთარი იდენტობის უნებლიე დემონსტრირება (ახალაძე 2021: 49-50).

გამოთქმულია მოსაზრება, თითქოს ეს დოკუმენტი შედგენილია ქართველების მიერ და მას ბრმად აწერენ ხელს აფხაზეთის მთავარი და „თავადნი აფხაზეთისანი“. ეს მოსაზრება, პირველ რიგში, უარყოფს XIX საუკუნის დასაწყისის აფხაზეთში მიმდინარე ისტორიულ რეალიებს, როცა ასე მარტივად და ბრმად ისტორიულ დოკუმენტებზე ხელმოწერა „აფხაზი თავადების“ მხრიდან სრულიად გამორიცხულია, ხოლო, მეორე მხრივ, აფხაზი მთავრებისა და თავადების წერილების დიდი უმრავლესობა ქართულ ენაზეა დაწერილი და შეუძლებელია სამთავრო სახლს ოფიციალური და პირადი წერილები მათთვის „სრულიად უცხო ენაზე“ შეედგინა.

ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მიხეილ შარვაშიძის ეპისტოლარული მემკვიდრეობა. მიუხედავად იმისა, რომ ის შესანიშნავად ფლობდა რუსულ და ფრანგულ ენებს, კავკასიის მმართველობას ქართულ ენაზე უგზავნიდა წერილებს, თუმცა არსებობს რამდენიმე რუსულენოვანი წერილიც. საქართველოს ეროვნული არქივის ფონდებში დაცულია მიხეილის ქართული საბუთები, მათ შორის დედნებიც (სცსია, ფ. №41, №42, №48).³ წერილების ნაწილი გამოქვეყნებულია კავკასიის არქეოგრაფიულ აქტებშიც. მიხეილ შარვაშიძის ფონდში დაცული და გამოქვეყნებული ეპისტოლარული მემკვიდრეობა სამ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს:

1. ქართულენოვანი წერილები, რომელთა რუსული თარგმანი შესრულებულია ოფიციალური ხელისუფლების მიერ;

2. რუსულენოვანი წერილები, რომლებიც ავტორს გაგზავნილი აქვს ქართულად და თარგმნილია ქართულიდან რუსულზე, მაგრამ დედანი შემორჩენილი არ არის (იქვე მიწერილია მთარგმნელის ვინაობაც);

3. წერილები, რომლებიც ავტორმა იმთავითვე რუსულად შეადგინა და გაუგზავნა ადრესატს (ახალაძე 2021: 51).

³ აქედან მხოლოდ 42-ე ფონდში არის დაცული მიხეილ შარვაშიძის შვიდი ქართულენოვანი ხელნაწერი, რომლებიც თავის დროზე გამოქვეყნა შალვა ჩხეტიამ (ჩხეტია 1963: 123-263); აღნიშნული დოკუმენტების არსებობაზე მიუთითებდა სიმონ ჯანაშია (ჯანაშია 1988: 27).

დავასახელებთ ქართული დედნის სახით დაცულ რამდენიმე საბუთს: 1. აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის 1855 წლის 18 მაისის წერილი მეუღლე ალექსანდრასადმი; 2. აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის 1855 წლის 16 ივნისის წერილი გენ. ვასილ ბებუთოვისადმი თურქეთის სარდლობის გეგმის ჩაშლის შესახებ; 3. აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის 1855 წლის 1 ოქტომბრის წერილი დიმიტრი ყიფიანისადმი; 4. აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის 1855 წლის 17 დეკემბრის წერილი გენ. ვასილ ბებუთოვისადმი; 5. აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის 1855 წლის 17 დეკემბრის წერილი სიმამრის გიორგი დადიანისადმი. 6. 1856 წლის არაუგვიანეს 1 იანვრისა, აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის მიერ რუსეთის სარდლობისათვის მოწოდებული ცნობები აფხაზეთსა და სამეგრელოში დაბანაკებული ომერ-ფაშას ჯარების რაოდენობის შესახებ; 7. აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის 1856 წლის 22 იანვრის წერილი გენ. ვასილ ბებუთოვისადმი, მისი მოქმედებებისა და გეგმების შესახებ (ჩხეტია 1963: №9, №17, №40, №51, №52, №56, №61). ეს საბუთები მოწმობენ, რომ მიხეილ შარვაშიძე ოჯახის წევრებსაც და სახელმწიფო მოხელეებსაც წერილებს უმეტესად ქართულ ენაზე მხედრული ანბანით წერდა.

ოფიციალური რუსული საისტორიო წყაროებითაც აფხაზეთის უკანასკნელი მთავარი კავკასიის მმართველობასა და მის წარმომადგენლებს ჩვეულებრივად ქართულად მიმართავდა. საყურადღებო ცნობას ვხვდებით 1855 წ. 11 ივლისით დათარიღებულ თავად ვასილ ბებუთოვის ანგარიშში თავად დოლოგორუკოვისადმი, რომელშიც ავტორი აღნიშნავს 7 ივნისს აფხაზეთის მთავრის წერილის ქართულ ენაზე მიღების ამბავს (Акты 1888) და იქვე გადმოსცემს წერილის შინაარსს რუსულ ენაზე. ამასვე ადასტურებენ XIX საუკუნის I ნახევარში აფხაზეთში მყოფი რუსი სიძველეთ-მოყვარულები, რომელთა ნაშრომებში ასახული ცნობებით რეგიონის კულტურისა და განათლების ენა ქართული იყო, ხოლო აფხაზი მთავრები და სამთავროს წარჩინებული მოსახლეობა ქართულს შესანიშნავად ფლობდნენ. მაგალითად, რუსი სამხედრო და სიძველეთმოყვარული მიხეილ სელეზნევი, რომელიც 1841 წელს იყო აფხაზეთში, წერს, მაღალი წრის წარმომადგენლებმა ქართული კარგად იციანო (Селезнев 1847: 206).

იმავე რუსი მკვლევრებისა და მოგზაურების ნაშრომებში მრავლად ვხვდებით ცნობებს XIX საუკუნის აფხაზეთში ქართული ასომთავრული წარწერებით შემკული არტეფაქტების შესახებ. ქართული წარწერები ახლავს მიხეილ შარვაშიძის დაკვეთით 1829 და 1848 წლებში შეჭედილ ხატებს, რომლებიც მან ლუხუნის (ლიხნის) ტაძარს შესწირა. ერთ-ერთზე ამოკვეთილი წარწერა იუწყება, რომ ხატი შეაჭედინა „მთავარმან სრულიად აფხაზეთისამან, მიხეილ გიორგის ძემ შარვაშიძემან“, „სადღეგრძელოდ საყვარლისა მეუღლისა ჩემისა და მემკვიდრისა ჩვენისა გიორგისა...“ (სახოკია 1903). ქართულადაა დაწერილი მიხეილ შარვაშიძის 1864 წ. 21 ივლისით დათარიღებული წერილი, რომელიც მან ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორ სვიატოპოლკ-მირსკის გაუგზავნა და რომელშიც სურვილს

გამოთქვამდა, დაესაფლავებინათ მის მიერ აღდგენილ მოქვის ტაძარში (სცსია, ფ. 416, აღწ. 3. ს. 177. ფურც. 86. შდრ. ხორავა 2011: 278). ქართულ ენაზეა შედგენილი იმავე ადრესატისადმი გაგზავნილი 6 ნოემბრით დათარიღებული წერილი. მიჩნეულია, რომ ეს არის მიხეილ შარვაშიძის უკანასკნელი წერილი (ჯანაშია 1988: 33), მაგრამ რეალურად ეს არის არა უკანასკნელი, არამედ აფხაზეთიდან გაგზავნილი ბოლო წერილი, რადგან გადასახლების შემდეგ მან რამდენიმე წერილი კვლავ გაუგზავნა იმპერიის მოხელეებს: 1865 წლის 7 მარტს კავკასიის არმიის მთავარსარდალს მიხეილ რომანოვს (სცსია, ფ. 416, აღწ. 3. ს. 177. ფურც. 118-119. შდრ. ხორავა 2011: 281), 1865 წლის 23 ივლისის დეპეშა სამხედრო მინისტრ გენერალ-ადიუტანტ დიმიტრი მილიუტინს (სცსია, ფ. 545, აღწ. 1. ს. 75. ფურც. 67-69. შდრ. ხორავა 2011: 282), 1865 წლის 23 დეკემბრის წერილი კვლავ კავკასიის არმიის მთავარსარდალ მიხეილ რომანოვს (სცსია, ფ. 545, აღწ. 1. ს. 75. ფურც. 71-72. შდრ. ხორავა 2011: 283) და ცალკე წერილი მის თანაშემწეს ალექსანდრ კარცოვს (სცსია, ფ. 545, აღწ. 1. ს. 75. ფურც. 73-74. შდრ. ხორავა 2011: 283).

მთავრის ოჯახის სხვა წევრების მიმოწერაც ქართულია და შესრულებულია გამართული ქართულით. სიმონ ჯანაშია მიხეილ შარვაშიძის წერილებში დაცულ სალიტერატურო ქართული ენის ნორმებზე, მიმართვის ფორმებსა და გამართულ გრამატიკულ სტილზე დაკვირვებით ასკვნის, რომ „ქართული ენის ასეთი ფუნქცია აფხაზეთის ქვეყნის მრავალსაუკუნოვანი კულტურულ-ისტორიული განვითარების ნაყოფი იყო“ (ჯანაშია 1988: 35).

ამ კონტექსტში საყურადღებოა აფხაზეთის სამთავრო სახლის კულტურული ცხოვრების ისტორიის ცალკეული ეპიზოდები. მაგალითად, გამოჩენილი აფხაზი ისტორიკოსი გიორგი ძიძარია აფხაზეთის სამთავრო კარის კულტურულ ცხოვრებაზე საუბრისას ხაზგასმით აღნიშნავს უკანასკნელი მთავრის ოჯახის დამოკიდებულებას რუსული ენისა და რუსული კულტურისადმი და იმოწმებს 1867 წლის ზაფხულში კავკასიაში ჩამოსული ტურისტის ჩანაწერებს, რომლის მიხედვით მთავრის ბიბლიოთეკაში ნახავდით ლერმონტოვის „ჩვენი დროის გმირს“, დისერტაციას ლათინურ ენაზე, იტალიური ოპერების ლიბრეტოს, ფრანგულ სამედიცინო წიგნებს, გაფანტულ მრავალრიცხოვან რუსულ რომანებს, ჟურნალებს, გაზეთებსა და სხვა გამოცემებს... აქ იყო ნაპოლეონისა და სუვოროვის ისტორიები, 1812 წლის ლაშქრობის ისტორია და ა. შ. (Кавказ 1867, №45; Дзидзария 1979: 35). ეს ფაქტი მიხეილ შარვაშიძის მიერ რუსული და ფრანგული ენების ცოდნაზე, მრავალმხრივ განათლებასა და კულტურულ ინტერესებზე მიუთითებს.

გიორგი ძიძარია აფხაზეთის სამთავრო სახლის კულტურული ცხოვრებისა და საზოგადოებრივ საქმიანობის აღწერისას თავშეკავებით საუბრობს მიხეილ შარვაშიძის ურთიერთობებზე ქართველ საზოგადო მოღვაწეებთან. არადა ცნობილია მისი ახლობლობა ქართული

კულტურის გამოჩენილ წარმომადგენლებთან. სამაგალითოა მთავრისა და ჩვენი სასიქადულო მამულიშვილის დიმიტრი ყიფიანის მეგობრული ურთიერთობები. გიორგი ძიძარას მოჰყავს მიხეილ შარვაშიძის 1859 წლის 16 ივნისით დათარიღებული წერილი დიმიტრი ყიფიანისადმი, მაგრამ ავტორი მთავრის ეპისტოლედან მშრალად იმოწმებს მხოლოდ ერთ წინადადებას: „სასიამოვნოა იხილო ისეთი მეგობარი, როგორც ისაა“ (ხეც, დიმიტრი ყიფიანის ფონდი, დ. 1715). ეს არის მიხეილ შარვაშიძის მაღლიერების წერილი მეგობრისადმი, როცა მეფისნაცვალმა ნიკოლაი მურავიოვმა (1854-1856) ყირიმის ომის შემდეგ (1856) მოითხოვა მიხეილ შარვაშიძის როგორც „მოლაღატის“ გადაყენება და რუსეთის შორეულ გუბერნიაში გაგზავნა (Акты 1888: 54). დიმიტრი ყიფიანმა, რომელსაც სახელმწიფოსგან მინდობილი ჰქონდა მიხეილ შარვაშიძის „ღალატის“ საქმის გამოძიება, დიდი რისკის ფასად, დოკუმენტურად დაადასტურა აფხაზეთის მთავრის სიმართლე⁴ და მისი აფხაზეთიდან გასახლება ფაქტობრივად რამდენიმე წლით შეაჩერა (Зчадзе 1907: 147; ჯანაშია 1988: 9). სწორედ ამ მეგობრობის გამო წერს მიხეილ შარვაშიძე სამადლობელ წერილს, რაც არ შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ ქართულ-აფხაზური მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობების ერთ-ერთ საუკეთესო მაგალითად. ეს არის საერთო ფესვების მქონე, მსგავსი მენტალობისა და იდენტობის ადამიანების ბრძოლა იმ ერთი მთლიანის გადარჩენისთვის, რომლის ნაწილსაც წარმოადგენენ.

და მაინც, აფხაზი მეცნიერი დუმილით უვლის გვერდს აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის კანცელარიის შესახებ არსებულ მრავალრიცხოვან ცნობებს, რომლებიც ადასტურებენ მიხეილ შარვაშიძის სამთავრო კანცელარიის ქართულენოვნებას (ჯანაშია 1988: 7-13; პაპასქირი 2016: 412). ზურაბ პაპასქირი აღნიშნავს: ნათელ დადასტურებად იმისა, რომ შარვაშიძეთა სამთავრო სახლის წარმომადგენლები ერთნიშნად მიაკუთვნებდნენ თავიანთ თავს ქართულ კულტურულ-პოლიტიკურ და

⁴ შალვა ჩხეტიას შეფასებით, 1855 წლის 11 სექტემბერს დიმიტრი ყიფიანი მეფისნაცვალ ნიკოლაი მურავიოვისა და გენერალ ვასილ ბებუთოვის დავალებით გაემგზავრა დასავლეთ საქართველოში ...მოიარა და მოინახულა ის ადგილები და პირები, რომელთაც რაიმე კავშირი ჰქონდათ გამოსარკვევ საკითხთან. ის იყო იმერეთში (ქუთაისი, ორპირი, გორდი, კულაში), გურიაში (ოზურგეთი, საჯევახო, აკეთი) და სამეგრელოში (ზუგდიდი, სენაკი, ჭკადუაში, კურზუ, სალხინო), სადაც მას შეხვედრები და საუბრები ჰქონდა მთელ რიგ კერძო და თანამდებობის პირებთან: ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორ პოლკ. კოლიუბაკინთან, გურიის რაზმის უფროს გენ. ივ. მუხრან-ბატონთან, სამეგრელოს დედოფალ ეკ. დადიანთან, აფხაზეთის მთავრის მეუღლე, ალექსანდრა შარვაშიძესთან, მის მამა გიორგი დადიანთან, გურიის თავად მიხეილ ერისთავთან, მ. შარვაშიძის ცოლყოფილ მენიკ დადიანთან და სხვებთან, რომელთაგან ზოგი მ. შარვაშიძის მოწინააღმდეგეთა ზანაკს ეკუთვნოდა, ზოგი მის მომხრეთა... განსაკუთრებით მონდომებული იყვნენ შავად წარმოედგინათ იგი მის პირად მტრებს, ამიტომ საჭირო იყო დამატებითი ობიექტური ცნობებისა და მასალების მოგროვება, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო, სწორი დასკვნის გაკეთება. ისეთი დასკვნის, რომელიც დამაჯერებელი იქნებოდა მთავრობისთვისაც. დიმიტრი ყიფიანმა ეს მოახერხა - მან შეძლო მიეღო მ. შარვაშიძის მეუღლის ალექსანდრასა და მისი მამის გიორგი დადიანისაგან საიდუმლო მიმოწერა მიხეილ შარვაშიძესთან და ზოგ სხვა პირებთანაც, საიდანაც კარგად ჩანდა მიხეილ შარვაშიძის უდანაშაულობა... ამის საფუძველზე დ. ყიფიანმა შეადგინა ვრცელი მოხსენება, რომელშიც აღწერილი იყო დ. ყიფიანის ყოველი ნაბიჯი და შეხვედრები სხვადასხვა პირებთან, მოცემული იყო ანალიზი მოპოვებული ცნობებისა თუ მასალებისა და გატარებული იყო ის აზრი, რომ მ. შარვაშიძეს რუსეთის მთავრობის წინაშე არავითარი დასაგმობი და ღალატი არ ჩაუდენია (ჩხეტია 1963: 132-133).

სახელმწიფოებრივ სამყაროს, შეიძლება მივიჩნიოთ ქელემ-ზეი შარვაშიძისა და მისი მემკვიდრეების: გიორგი (საფარ-ზეი), შარვაშიძისა და მიხეილ შარვაშიძის ეპისტოლარული მემკვიდრეობა და მათი კანცელარიიდან გამოსული სხვა ოფიციალური დოკუმენტები. დანამდვილებითაა ცნობილი, ეს მთავრები თავიანთ ოფიციალურ და არაოფიციალურ მიმოწერას მხოლოდ ქართულ ენაზე აწარმოებდნენ (პაპასქირი 2016: 412).

გარდა ქელემ-ზეი, გიორგი (საფარ-ზეი) და მიხეილ შარვაშიძეების ზემოთ ხსენებული ისტორიული საბუთებისა და ეპისტოლარული მემკვიდრეობისა, ამ ფაქტს აფხაზეთში შარვაშიძეთა კარზე მყოფი რუსი გენერალ-მაიორი კოცებუც ადასტურებს თავის წერილში, რომელიც კავკასიის მეფისნაცვალ ნიკიტა მურავიოვს გაუგზავნა. წერილის ავტორის სიტყვებით: „მთავარ შარვაშიძეთა გვარში მიღებული წერილობითი ენა ქართულია“ (ჩხეტია 1963: 154).

აფხაზეთის სამთავრო სახლის კულტურული იდენტობის პირდაპირი გამოხატულებაა მოქვის კათედრალურ ტაძარში უკანასკნელი მთავრის მიხეილ შარვაშიძისა და მისი მეუღლის ალექსანდრა დადიანის 1862 და 1866 წლების საფლავის ქვის ქართული ასომთავრული ეპიტაფიები. ცნობილია, რომ ალექსანდრა დადიანი მიხეილის გადასახლებაამდე, 1862 წელს გარდაიცვალა და მისი საფლავის ქვა და ეპიტაფიაც მეუღლის დაკვეთით ქართული ასომთავრულით იქნა შესრულებული: „აქ განისვენებს/ მთავრინა აბჯაზეთისა/ ალექსანდრა,/ გიორგის დადიანის ასული,/ მიცვალებული 1862 წელსა“ (Бражна 1967: 32-33; სილოგავა 2004: 298-299; ახალაძე 2021: 55).

ალექსანდრა დადიანის გვერდით განისვენებს მიხეილ შარვაშიძეც, რომლის გარდაცვალება სამთავროს გაუქმების საკითხს უკავშირდება. 1864 წლის 24 ივნისს კავკასიის მეფისნაცვალმა დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვმა (1862-1881) ოფიციალური წერილით აუწყა მიხეილ შარვაშიძეს რუსეთის იმპერატორის ალექსანდრე II-ის (1855-1881) ბრძანება, რომლის მიხედვით მიხეილ შარვაშიძე განთავისუფლებულ იქნა მთავრის მოვალეობისგან, ხოლო აფხაზეთში რუსული მმართველობა შემოიღეს (სცსია, ფონდი 416, აღწ. 3, საქმე 177, ფურც. 48). რუსეთ-თურქეთის 1853-1856 წლების ომის დროს ოსმალეთთან თანამშრომლობაში დადანიშნულებული და საყვარელი მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ უკიდურესად დათრგუნული და დაავადებული მიხეილ შარვაშიძე ითხოვდა ქუთაისსა და რაჭაში დარჩენას ან იერუსალიმში სალოცავად წასვლას, მაგრამ გასახლებულ იქნა ვორონეჟში, სადაც 1866 წლის 16 აპრილს გარდაიცვალა. მისივე სურვილით (სცსია, ფონდი 545, აღწ. 1, ს. 75, ფურც. 2-5) დაკრძალულ იქნა მეუღლის გვერდით, მოქვის ტაძარში. მიხეილ შარვაშიძის ძველი ქართული ასომთავრულით შესრულებული საფლავის ქვის ეპიტაფია ამჯერადაც სევდიანად გვამცნობს პატრონის ვინაობისა და იდენტობის შესახებ: „აქ განისვენებს/ მთავარი აბჯაზეთისა/ მიხაილ გიორგის-ძე/ შარვაშიძე/ მიცვალებული 1866 წელსა“ (Бражна 1967: 32. 33; სილოგავა 2004: 300-301).

XIX საუკუნის რეალობაში ეს არ არის ერთეული შემთხვევა, როდესაც აფხაზეთში აფხაზი ან ქართველი წარჩინებული წრის საერო და სასულიერო წარმომადგენელი ქართულ ენაზე აკეთებდა ეპიტაფიებს. იმავე ტაძარში გვაქვს რუსეთის გვარდიის პოლკოვნიკის, თავად მიხეილ მარშანის საფლავის ქვის მხედრული ეპიტაფია, რომელიც მისი მეუღლის, კნენა დარია მანუჩარ შარვაშიძის ასულის დაკვეთითაა შესრულებული (Брашна 1967: 31; სილოგავა 2004: 302-303). მრავალრიცხოვანი საფლავის ქვის ეპიტაფიები აღმოჩნდა ოჩამჩირისა და გალის მუნიციპალიტეტებში ადგილობრივი მრეცლის მიერ სოფლის ეკლესიების გაწმენდისას. მაგ., სოფ. ღუმურიშის ცენტრში XIX საუკუნეში აგებული ეკლესიის გაწმენდის დროს ნაპოვნ ეპიტაფიებს შორის ყურადღებას იქცევს კნენა სალომე ანჩაბაძისა და მისი მეუღლის კიაზო ემხვარის საფლავის ქვის ეპიტაფიები (ახალაძე 2006: 208-208, 212) და ა.შ.

საფლავის შემკობა და ეპიტაფიების კვეთა მრავალი ქვეყნის კულტურის ნაწილია და იგი პირდაპირ უკავშირდება ამ ქვეყნის სოციალურ ტრადიციულ ყოფას, დამოკიდებულებას გარდაცვლილი ადამიანისა და ზოგადად გარდაცვალების მიმართ. მაგრამ მას, როგორც სიკვდილ-სიცოცხლის ფილოსოფიური გააზრების ესთეტიკას, აქვს გაცილებით სხვა ღირებულებითი დატვირთვა; ის ტრადიციულ ყოფაში არის ბუნებრივად, შეულამაზებლად ასახული ადამიანთა მენტალობისა და კულტურული იდენტობის არტეფაქტი. საფლავის ქვის ეპიტაფიების ენა, დამწერლობა, ტექსტის შინაარსი და სიკვდილთან დამოკიდებულება (გარდაცვალება თუ სიკვდილი, მიცვალებული თუ მკვდარი) სხვადასხვა ეთნოფსიქოლოგიის ერებთან, ცხადია, სხვადასხვა კულტურისა და იდენტობის მანიშნებელია. აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრისა და მისი მეუღლის, აფხაზი წარჩინებულების ეპიტაფიები, როგორც „ბეჭედნი საფლავისანი ჰგიენ აღუტეხელად“ და სიმბოლოებით დატვირთულ ჩვენს სამყაროში, გარდაცვლილთა კულტურული იდენტობის საუკეთესო მცველები არიან.

კულტურის სოციალური ბუნებაა, ასახოს საზოგადოებისგან მემკვიდრეობით მიღებული კოლექტიური ცოდნის ის საგანძური, რომელსაც ინდივიდი იღებს თავისი ჯგუფისაგან. აფხაზეთის სამთავრო სახლთან დაკავშირებული წერილობითი ძეგლები მემკვიდრეობით მიღებული კოლექტიური ცოდნის საგანძურია და აღნიშნული ისტორიული საბუთების, წერილებისა და წარწერების ტექსტის ენა, დოკუმენტის შედგენის წესი, ეპიტაფიების წერის ტრადიცია ქართულია. ტექსტების ავტორთათვის ქართული მხოლოდ კულტურის ენა არ არის, ეს მათი შინაგანი სამყაროს ენაცაა, რომლითაც ხატოვნად ცდილობენ საკუთარი სათქმელის გადმოცემას. შესწავლილ მასალებში სახეზეა ავტორთა კოლექტიური ისტორიული მემკვიდრეობისა და კულტურული იდენტობის უნებლიე დემონსტრირება.

განხილული ოფიციალური დოკუმენტები და მიმოწერა, პირადი წერილები და საფლავის ქვის ეპიტაფიები, ტექსტების გადმოცემა-

გაფორმების ხერხებითა და შინაარსით, წარმოადგენენ მათი პატრონების ეთნოფსიქოლოგიური და კულტურული იდენტობის ყველაზე მყარ და შეუცვლელ სიმბოლოებს. იდენტობის ამ სიმბოლოებს ვერ ცვლის ხელოვნურად შექმნილი და ჩანაცვლებული ახალი სიმბოლოები, ამ სიმბოლოებს ვერ ერევა ისტორია.

გამოყენებული ლიტერატურა

ახალაძე 2006: ახალაძე ლ., კიდევ ერთი წარწერა აფხაზეთიდან. საისტორიო ძიებანი. წელიწდეული, VIII-IX. ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს საისტორიო საზოგადოება, აფხაზეთის ორგანიზაცია. თბილისი, 2006.

ახალაძე 2021: ახალაძე ლ., საქართველოს განათლებისა და კულტურის ისტორიის ნარკვევები – აფხაზეთი (XIX-XX სს), თბილისი, 2021.

ბერძენიშვილი 1990: ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისთვის. თბილისი, 1990.

ლეკიშვილი 1989: ლეკიშვილი ს., ერთი ფურცელი XIX საუკუნის ისტორიიდან, გაზეთი „სახალხო განათლება“, 31 მაისი, №26 (3343), 1989.

პაპასქირი 2016: პაპასქირი ზ., შარვაშიძეთა სამთავრო სახლის ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი მენტალიტეტის საკითხისათვის, იხ. მონოგრაფიაში: საქართველო – ისტორიული წარსული და თანამედროვეობა. თბილისი, 2016.

სახოკია 1903: სახოკია თ., აფხაზეთში. გაზეთი „ცნობის ფურცელი“, 11.12.1903.

სილოგავა 2004: სილოგავა ვ., სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა. თბილისი, 2004.

შოშიაშვილი 1984: შოშიაშვილი ნ., წინასიტყვაობა, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. I. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ვალერი სილოგავამ, ნოდარ შოშიაშვილმა. თბილისი, 1984.

ჩხეტია 1963: ჩხეტია შ., აფხაზეთის სამთავროს ისტორიისათვის. საისტორიო მოამბე, №15-16. საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული საარქივო სამმართველო. თბილისი, 1963.

ხორავა 2011: ხორავა ბ., აფხაზეთის სამთავროს გაუქმება. თბილისი. 2011.

ჯანაშია 1988: ჯანაშია ს., გიორგი შარვაშიძე. კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი. შრომები, ტ. VI, თბილისი, 1988.

Акты 1869: Акты, собранные Кавказскою археографической комиссией. Издан под редакцией председателя комиссии Ад. Берже, т. III. Издательство: Типография Главного Управления Наместника Кавказского. Тифлис, 1869.

Акты 1888: Акты, собранные Кавказскою археографической комиссией. Издан под редакцией председателя комиссии Дм. Кобякова, т. XI. Издательство: Типография Главного Управления Наместника Кавказского. Тифлис, 1888.

Бгажба 1967: Бгажба Х. С., Из истории письменности в Абхазии. Тбилиси, 1967.
Селезнев 1847: Селезнев М., Руководство к познанию Кавказа, кн. II. Санкт-Петербург, 1847.

Дзидзари 1979: Дзидзария Г. А., Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции. Издательство «Алашара». Сухуми, 1979.

Эсадзе 1907: Историческая записка об управлении Кавказом. Том 1. Составил Редакторъ Военно-Исторического Отдела Окружного штаба Семен Эсадзе. Тифлис, 1907.

Кавказ 1867: Из записок Кавказского туриста, Кавказ , 11 (23), VII, 1867, №45.

დოკუმენტები

სცსია: საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფ. №41, №42, №48.

სცსია: საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფ. 416, აღწ. 3, ს. 177, ფურც. 86, ფურც. 118-119.

სცსია: საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფ. 545, აღწ. 1, ს. 75, ფურც. 2-5, 67-69, 71-72, 73-74.

სცსია: საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 177, ფურც. 48.

ხეც: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. დიმიტრი ყიფიანის ფონდი, დ. 1715.